

Slobodyanyuk M. A., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of Ukrainian Studies, Dnipropetrovsk National University of Railway Transport (Ukraine, Dnipro), nikslobo@gmail.com

Modern regional historiography of Anti-Nazi struggle of OUN-UPA

The article attempts to analyze the state of illumination in the modern regional historiography of the anti-fascist activity of the OUN-UPA. It was noted that after gaining the state independence of Ukraine, the problems of OUN-UPA became one of the most popular among scientists. The factual basis of synthetic works on this topic is made up of publications of local lore, local character. It is established that the greatest attention of regional researchers was directed to the main centers of activity of the Ukrainian national liberation movement: Volyn and Galicia. Most aspects of the struggle of Ukrainian nationalists against the occupiers in these regions are highlighted at the proper scientific level. At the same time, the problems connected mainly with the eastern and central regions of Ukraine require further searches. It has been established that such issues as the struggle against the occupants of the OUN underground in the cities of Galicia, Volyn, Bukovina and Transcarpathia and in the rural areas of Eastern and Central Ukraine remain insufficiently developed.

Keywords: historiography, OUN-UPA, World War II, antifascist activity, regional studies, Volyn, Galicia.

* * *

УДК [930.1:070.48](477)«20»:929 Хмельницький (477)«16»

Степанчук Ю. С.,
докторант, Черкаський національний
університет ім. Богдана Хмельницького
(Україна, Черкаси), iiepp@ukr.net

**ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОБРАЗ
БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
НА СТОРІНКАХ НАУКОВОГО ВИДАННЯ
«УКРАЇНА В ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ
(З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО КІНЦЯ XVIII СТ.)»**

Досліджено історіографічний образ Богдана Хмельницького, який міститься на шпальтах наукового видання «Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)». Комплексно проаналізовано та здійснено порівняльний аналіз різномісних висновків сучасних вітчизняних та зарубіжних фахівців щодо причин та наслідків військово-політичних стосунків гетьмана з Росією, Кримом, Молдовою, Трансильванією, Туреччиною, Швецією. Висвітлено історіографічний образ гетьмана як державотворця, політика, правителя, а також як особистості.

Ключові слова: Богдан Хмельницький, гетьман України, історіографічний образ, Українська революція, Козацька держава, Річ Посполита, постперелазський період, Раднотська коаліція, козацька старшина.

Збірник наукових праць «Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)» відіграє вагомий роль у науковому житті сучасної України. Тут публікують результати авторитетних наукових досліджень стародавньої та середньовічної історії України, які, нерідко, перетинаються з історією її сусідів – Білорусії, Литви, Молдавії, Польщі, Росії, Румунії, Туреччини, Угорщини, що розширює світосприйняття українського читача та робить видання привабливим для іноземних істориків, які теж часто публікують свої наукові здобутки на сторінках цього збірника.

На шпальтах зазначеного періодичного видання багато уваги приділено висвітленню теоретичних проблем Української революції середини XVII ст. та її лідера – Богдана Хмельницького. Історіографічний образ гетьмана, окреслений на сторінках цього наукового журналу, часто є контрверсійним, позбавленим рис ідеалізації та надмірного пієтету, що є свідченням незаангажованості та високої наукової об'єктивності представлених досліджень.

Метою пропонованої статті є узагальнення рис історіографічного образу Б. Хмельницького, окресленого

на шпальтах наукового видання «Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)».

Активними дописувачами зазначеного наукового збірника є відомі дослідники епохи Б. Хмельницького – В. Брехунко, В. Горобець, А. Гурбик, Ю. Мицик, В. Степанков, Т. Чухліб, Я. Федоренко, Т. Яковлева та ін. У багатьох дослідженнях, на фоні загальнополітичного та військового становища молоді Козацької держави, Б. Хмельницький зображений як дипломат та геополітичний діяч, фахівці відобразили складну еволюцію розуміння гетьманом місця та ролі України в геополітичному просторі Східної Європи – від її автономії в складі Речі Посполитої до суверенної держави.

В. Степанков вважає, що Б. Хмельницький та його соратники ще на етапі підготовки до повстання мали великі сподівання на допомогу Туреччини чи Криму [1, с. 224]. Як результат, уже в березні 1648 року вдається укласти українсько-кримський договір – перший міжнародний договір Б. Хмельницького. А. Гурбик, характеризуючи кримсько-турецький напрям зовнішньополітичних устремлень Українського гетьманату, називає цю угоду помітною стратегічною перемогою Б. Хмельницького, адже, на його думку, дорога до успішного союзу з Туреччиною пролягала через Крим [2, с. 69].

А. Гурбик, на фоні постійного перегрупування політичних сил, показав генезу стосунків між Військом Запорозьким, яке очолював Б. Хмельницький, та Туреччиною в роки Української революції. Він упевнений, що зміцнення українського козацтва ще за П. Сагайдачного спонукало султанат серйозно зважати на нового геополітичного суб'єкта. Учений зазначає, що український гетьман був добре обізнаний із політичною ситуацією в Туреччині, коли після Цецорської битви 1620 року потрапив у турецький полон і два роки був невольником султанського флотоводця в Константинополі. Не випадково майбутній гетьман, знавць турецько-татарських справ, у 1646 році був учасником таємної наради в короля, де обговорювалися плани війни Речі Посполитої з Османською імперією. Власне, як і В. Степанков, А. Гурбик вважає, що на початковому етапі визвольної боротьби, не маючи надії на допомогу Москви чи інших сил, вагомий роль Б. Хмельницький відводив Кримському ханству та Оттоманській Порті. Військовий союз із Кримом був необхідний гетьманові ще й через те, що він конче потребував татарської кінноти для паритетного протистояння знаменитій польській кавалерії [2, с. 69].

А. Гурбик указує на «дозованість» військової допомоги Кримського ханства, яке, будучи повністю керованим зі Стамбулу й переслідуючи свої меркантильні політичні та економічні інтереси, завжди порушувало умови союзу з козаками та припиняло збройну боротьбу, як тільки з'являлися ознаки військово-політичного зміцнення козацької України [2, с. 70].

В. Степанков охарактеризував багатовекторність зовнішньополітичної діяльності гетьмана України, яка мала на меті повне знищення Речі Посполитої за допомогою Туреччини чи Москви та визнання Україною вигідної для неї васальної залежності від тієї чи іншої держави. До російського уряду з такою пропозицією Б. Хмельницький уперше, але безрезультатно, звернувся

відразу після перемоги на Жовтих Водах. Сподіваючись на збройну допомогу Москви, гетьман після смерті польського короля в червні 1648 року знову надіслав до Москви сприятливу, на його переконання, політичну пропозицію, де конфесійно обґрунтував цареві необхідність боротьби за польський престол, обіцяючи надати царському уряду військову допомогу [1, с. 225].

Історик наголошує, що одночасно гетьман автономно від Москви проводив подібні переговори з Туреччиною та Трансільванією, обіцяючи султану військову допомогу у війні проти Польщі та закликаючи трансільванського князя зайняти спорожнілий польський трон [1, с. 225]. За висновками спеціалістів, з 1648 року й до часу своєї смерті гетьман постійно проводив багатовекторну зовнішню політику, намагаючись налаштувати проти Польщі, окрім зазначених держав, ще й Валахію, Молдову, Крим, Швецію, засвідчуючи керівництву цих держав свою вірність у разі отримання від них військової допомоги чи політичного протекторату.

В. Степанков допускає можливість полівасалітетної залежності України, що було звичною практикою в тодішніх міждержавних стосунках, але стверджує, що гетьман не хотів жодної з протекцій, а прагнув подібними клопотаннями схилити когось із монархів до надання воєнної допомоги й утягнути у війну з Річчю Посполитою, щоб розгромити її, вибороти незалежність, а в останній момент відмовитися від юридичного оформлення протекції. На думку вченого, сформульована й висунута гетьманом ідея протекції розглядалася не як програма дій, яку потрібно реалізувати, а лише як дипломатична хитрість, спрямована на досягнення повної самостійності козацької України [1, с. 226]. Історик назвав це містифікацією прийняття протекції [1, с. 233].

Про відсутність у гетьмана «приєднавчих» намірів щодо Москви указує В. Брехуненко. Історик на широкому джерельному матеріалі доводить, що ідея інтеграції з Московією не входила до політичних планів Хмельницького [3, с. 340]. Усе, на що міг погодитися гетьман, – це традиційна служба на правах умовного підданства, на зразок Війська Донського. Подібну думку висловлює Я. Федорук, який вважає, що Переяславська рада – це спроба Б. Хмельницького використати форму підданства, щоб в особі Москви знайти надійного союзника в боротьбі з поляками [4, с. 404].

А. Губрик підтверджує думку інших фахівців про те, що переговорний процес про протекторат над Україною тієї чи іншої держави, повною мірою міг бути засобом тиску на інших контрагентів дипломатичних відносин, щоб спонукати останніх до поступливості в цьому процесі [2, с. 72].

В. Степанков указує на негативні внутрішні та міжнародні тенденції для молодого української держави, які спричинили політика Б. Хмельницького «розігрування карти» прийняття протекції султана чи царя. По–перше, це призвело до розколу української еліти на протурецьке та проросійське угруповання, які сильно антагонізували між собою до кінця періоду Руїни. По–друге, гетьманська концепція взаємин з Портою й Московією призвела до укладання антиукраїнської коаліції в складі Речі Посполитої, Молдавії, Валахії й Трансільванії [1, с. 231].

Т. Чухліб, простежуючи османсько–чорноморську політику уряду Б. Хмельницького від 1648 року, зазначив, що гетьман упродовж свого правління неодноразово проводив досить активні переговори щодо прийняття турецького протекторату. Проте, на думку вченого, між Чигирином і Стамбулом було укладено лише торгову угоду, т.зв. Капітуляцію під назвою «Договір між турецьким цісарем і Військом Запорозьким та народом Руським про торгівлю на Чорному морі» [5, с. 96].

Покликаючись на результати досліджень М. Грушевського, Т. Чухліб зазначає, що в березні 1651 року чергові українсько–турецькі переговори завершилися формальним визнанням України васальною державою Османської імперії. Але як тільки дійшло до практичної реалізації цієї угоди, Б. Хмельницький відмовився прийняти військову допомогу турків як обмін на вимогу передати Порті Кам'янець–Подільський [5, с. 98].

На переконання Я. Федорука, Б. Хмельницький ніколи не був самодостатнім у міжнародній політиці. Історик показав залежність гетьмана від союзників, основними з яких були до 1653 року кримські татари, після 1654 року – Московська держава. У своїй діяльності гетьман завжди озирався на союзників, що призводило до великих перемог, або до великих поразок [4, с. 403].

Я. Федорук вважає, що оскільки Б. Хмельницький не міг нав'язати татарам і Москові свої правила військової боротьби, то це є поясненням того, що переважна більшість воєн у роки Хмельниччини велася на українській території, і це призводило до запустіння краю, винищення населення та загального ослаблення України в другій половині XVII ст. [4, с. 404].

Про успішні дипломатичні переговори між Чигирином і Стамбулом на першому етапі Української революції пише й А. Губрик. Учений упевнений, що полковник Филон Джалалій, який очолював посольство до двору турецького султана у червні 1648 року, передав українському гетьманові запевнення в підтримці з боку султанату. Проте, внаслідок дворцевого перевороту, що відбувся 8 серпня 1648 року, цю угоду було анульовано [2, с. 71].

До кінця першого етапу Української революції Б. Хмельницький, ведучи активну переписку з новим турецьким султаном та його вельможами, декілька разів відправляв до Стамбулу посольства із пропозицією прийняти військовий протекторат і юридично зафіксувати підданство України. Особливо детально А. Губрик проаналізував дипломатичну місію до Стамбула полковника А. Ждановича у 1650 році. Проте, зазначає вчений, османський протекторат не був кінцевою метою політики Чигирина, а швидше певним етапом та засобом реалізації подальших політичних планів [2, с. 72].

Тоді ж Б. Хмельницький активно розігрує перед Московією карту кримської загрози. Такі дії В. Брехуненко називає шантажем з боку гетьмана, який погрожував Москові пристати до спільного козацько–татарського походу на територію Московщини [3, с. 350].

Молдавський дослідник Е. Байдус зауважує, що, незважаючи на обітницю гетьмана Іслам Гірею підтримувати його в усьому, такий похід не міг відбутися через те, що Б. Хмельницький не бажав скомпрометувати себе та всіх запорожців вторгненням на терени православної Російської держави. 199 Тому

Хмельницький переконав хана, що набагато вигідніше спустошити землі союзника Польщі – Молдавського князівства, що й сталося в серпні 1650 року [6, с. 200].

Скрупульозно характеризуючи історію політичних відносин Б. Хмельницького з Росією та Туреччиною, В. Степанков аргументовано доводить, що військово-політичний союз з Московією був вимушеним кроком гетьмана, а відмова від прийняття турецької протекції весною 1651 року стала його істотним дипломатичним прорахунком [1, с. 233].

Цікаво, що навіть визнаючи номінальну зверхність московського царя, Б. Хмельницький, незважаючи на заборону з боку протектора-сюзерена, продовжував дипломатичні зносини з Османською імперією, Кримським ханством та впливовими магнатами Речі Посполитої, зокрема, Богуславом Радзивілом. Т. Чухліб зазначає, що вже в лютому 1654 року гетьман знову звертається до Туреччини про заступництво та обмінюється посольствами з Кримським ханством [5, с. 99]. Польський дослідник К. Коссаржецький подає зразки листів Б. Хмельницького до князя Богуслава Радзивіла, де гетьман наголошував на своїй великій прихильності до князя та просив обговорити з ним важливі справи [7, с. 553].

За дослідженнями А. Губрика, за декілька місяців до своєї смерті Б. Хмельницький через своє посольство знову запевнював турецьку сторону, що Україна не має жодних справ ні з Швецією, ні з Трансильванією та буде й надалі залишатися під протекцією Туреччини й у приязні з Кримським ханством [8, с. 293]. Хоча тоді українські козаки разом з шведами та угорцями спустошували міста та околиці Кракова, Бреста, Варшави. Історик вважає, що таким способом гетьман дипломатично забезпечував військові дії союзників у Польщі [8, с. 293].

Перебуваючи в тісному переговорному процесі з Туреччиною, Росією та Трансильванією, Б. Хмельницький розігрував одночасно й молдавський проект, спрямований на залучення Молдавії до війни проти Польщі, або, принаймні, до її нейтралітету. Е. Байдус представив політичний портрет Б. Хмельницького в контексті молдавсько-українських відносин, визначальною подією яких стало одруження сина гетьмана Тимоша з молдавською принцесою Розандою. Дослідник Е. Байдус, характеризуючи політичні наслідки цього одруження, зазначає, що Хмельницький не приховував свого бажання бачити Тимофія на яському престолі [6, с. 201].

Учений простежив те, що першим військово-дипломатичним успіхам гетьмана передувало декілька смертей: польського короля Владислава IV Вази (травень 1648), турецького султана Ібрагіма I (серпень 1648) та трансильванського князя Георгія I Ракоці (жовтень 1648). На думку Е. Байдуса, ці обставини сприяли намірам Б. Хмельницького заволодіти молдавським престолом. Історик указує на джерело, датоване вереснем 1648 року, у якому йдеться про те, що турки запропонували Хмельницькому князювання в Молдавії, а він, натомість, пообіцяв приєднати Галичину до Османської імперії [6, с. 198].

Е. Байдус, як і інші українські дослідники, доводить, що Б. Хмельницький, очоливши Військо Запорізьке та розпочавши процес формування України як держави, розраховував на допомогу та сприяння потенційних

ворогів Речі Посполитої: Туреччини, Швеції та єдиновірної Московії. Проте керівники цих країн лише спостерігали за розвитком подій в Україні, уникали прямої відповіді й діяли дуже обережно. Їхнє пряме втручання залежало від реальних політичних та військових успіхів козаків. Розуміючи це, підкреслює Е. Байдус, гетьман намагався розширити коло своїх союзників за рахунок васалів Османської імперії [6, с. 198].

Молдавський історик зазначає, що з Трансильванією та Кримом Хмельницький досить легко знайшов очікувані порозуміння та військову підтримку, але схилили на свій бік молдавського господаря Василя Лупу, який завжди вирізнявся відвертою пропольською політикою, звичними для гетьмана методами було важко. Тому бажання одружити свого сина Тимоша з донькою молдавського правителя Розандою було мудрим політичним маневром, а не особистими амбіціями гетьмана [6, с. 199].

Порушуючи питання спадкового гетьманату в Україні, В. Брехуненко зазначає також, що одруження Тимоша на Розанді стало значним кроком уперед на шляху до його впровадження та додало аргументів для узаконення Б. Хмельницького як правителя [3, с. 353].

Як зрозуміло із вищезазначеного матеріалу, у дослідженнях, присвячених подіям Української революції, широко представлена тема українсько-російських стосунків. Тому, у контексті нашого дослідження, варта на увагу теза російського дослідника Л. Заборовського, про те, що Б. Хмельницький після укладання миру між поляками і татарами під Жванцем восени 1653 року наполегливо просив Москву стати посередником між Україною та Польщею з метою їхнього остаточного примирення [9, с. 239]. Розглядаючи обґрунтування Л. Заборовського стосовно ідеї російської медіації в українсько-польському конфлікті, можна припустити, що це був лише новий спосіб українського гетьмана втягнути Росію у війну проти Польщі [9, с. 238].

В. Горобець комплексно проаналізував складний вузол політичних стосунків гетьманського уряду зі Швецією, Кримом та Росією в постпереляславський період в одному із номерів досліджуваного збірника наукових праць. Історик охарактеризував завдання, які намагався досягти Б. Хмельницький у 1655 році в контексті нових геополітичних реалій – ослаблення Речі Посполитої шляхом розірвання кримсько-польської союзницької угоди та зарученням підтримки Швеції, яка розпочала війну проти Польщі. Учений наголошував, що за умовами Переяславського договору гетьман мів проводити самостійну зовнішньополітичну діяльність. Проте на заваді цьому стояла Москва, власне, улітку 1655 року вона не пропустила до Швеції два посольства Б. Хмельницького [10, с. 248].

В. Горобець, на основі багатьох історичних свідчень, показав причини недовіри та ступінь розчарування Б. Хмельницьким своїм єдиновірним союзником. Історик зазначив, що вже в перший рік союзницьких відносин з Московією переконливо демонстрував Чигирину, що російські інтереси далеко не завжди співпадають з українськими пріоритетами, зокрема, об'єднання всіх українських земель під булавою козацького гетьмана [10, с. 256].

Історик звернув увагу на події під Озерною в листопаді 1655 році, де унаслідок військової зіткнення

було відновлено мирну угоду між Військом Запорозьким та Кримським ханством. Учений указав на слабку базу сучасної історіографії стосовно передумов, змісту й наслідків укладання угоди під Озерною, яка давала Б. Хмельницькому можливість упровадити в життя біполярну модель зовнішньополітичної орієнтації України, а саме налагодження союзницьких стосунків з Кримом при збереженні протекції московського царя [10, с. 267].

Зовнішньополітичну діяльність Б. Хмельницького в постперейславський період охарактеризував й А. Губрик. Він, зокрема, зупинився на аспекті військово-політичної ролі гетьманського уряду щодо формування та реалізації Раднотської коаліції проти Польщі. А. Губрик зазначає, що внаслідок укладання Віленського перемир'я між Москвою та Польщею в жовтні 1656 року Б. Хмельницький утратив сподівання на реальну допомогу Росії та розпочав пошуки нових союзників для продовження Визвольної війни проти Речі Посполитої [11, с. 318]. Учений зауважив, що, вступаючи до Раднотської коаліції, гетьман остаточно не поривав з Москвою. Історик пов'язує це непоступливістю Швеції та Трансільванії стосовно розширення юрисдикції Української держави на західноукраїнські етнічні землі, визначивши її територію лише в складі Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств [11, с. 318].

Раднотська коаліція – це останній військово-політичний проєкт проти Польщі за участю України за життя Б. Хмельницького. Гетьман направив до складу союзницьких військ козацький корпус на чолі з полковником А. Ждановичем, який у складі шведсько-трансільванського війська здійснював військові рейди на території Речі Посполитої. А. Губрик спростовує існуючу в історіографії думку про те, що полковник А. Жданович, перебуваючи поблизу Бреста, реалізував якісь особисті стратегічні ініціативи в регіоні. У своїх дослідженнях історик документовано доводить, що всі політичні та військові дії козацького полковника повністю координувалися із Чигирина [11, с. 325], зокрема, як тільки трансільванці почали шукати примирення з поляками, надійшов наказ від Б. Хмельницького залишити їх та рухатися до Кам'янця-Подільського [8, с. 301]. Дослідник висловлює свої міркування про те, що всі відомості, пов'язані із бойовими діями А. Ждановича в Польщі, Б. Хмельницький міг розпорядитися тримати в таємниці [8, с. 297].

У новітній історіографії особливо актуально постало питання про присутність державотворчого досвіду та державотворчих цілей у Б. Хмельницького та козацької старшини. Так, В. Степанков, високо оцінюючи військово-організаційну діяльність Б. Хмельницького в 1648 році, зазначає про значущість для розбудови армії й функціонування державного апарату, ухвалених у червні «Статей про устрій Війська Запорозького» [12, с. 413]. Також, відслідковуючи генезу формування державницького світогляду гетьмана та козацької еліти, В. Степанков указує, що після перемог над поляками у 1648 році Б. Хмельницький, незважаючи на активну міжнародну діяльність, ще не висунув програми здобуття незалежності України. Він та його оточення спромоглися лише сформулювати ідею, за якою Україна входила б до складу федеративної Речі Посполитої як третя рівноправна держава [1, с. 224]. Лише на початку 1649 року у свідомості гетьмана та його оточення стався

перелом: з позицій автономізму та федералізму вони перейшли до програми боротьби за незалежність України [1, 226]. Лише впродовж грудня 1648 – лютого 1649 років завершується процес формування державної ідеї, що передбачала створення незалежної від Речі Посполитої держави в межах проживання українського народу. Під час люневих переговорів 1649 року гетьман заявив польським послам: «Виб'ю з лядської неволі народ всієї Русі» [12, с. 414]. Виразними є й слова М. Грушевського, проаналізовані В. Степанковим: «Козацько-шляхетська програма-мінімум скінчилася в грудні 1648 року і Хмельницький і К^о до неї більше не поверталися – хоч прихильників у сеї програми в козацько-шляхетських кругах не бракувало. Програма незалежної від Польщі України вже не сходила з столу Хмельницького». Учений стверджує, що завдяки активності Б. Хмельницького були зміцнені прерогативи гетьманської влади, створено вертикаль виконавчої влади, з'явилася Українська держава – республіканська за формою правління й унітарна за своїм устроєм [12, с. 414].

В. Степанков документально свідчить, що кульмінацією військової та державно-політичної діяльності Б. Хмельницького на початковому етапі війни проти Польщі стало офіційне визнання Річчю Посполитою існування Української держави на теренах, що знаходилися під контролем гетьманської влади. Історик указує, що, виступаючи в похід у червні 1649 року, гетьман мав твердий намір добитися створення незалежного «Руського князівства» на землях від Перемишля на заході до московського кордону на сході [13, с. 284]. Науковець розкрив подальший стратегічний задум Хмельницького – удар по Польщі мав завдаватися з двох сторін: головними силами через терени України в напрямі до Варшави й допоміжними (під проводом наказного гетьмана Іллі Голоти) на Вільно з подальшим виходом до Вісли, де українські війська мали об'єднатися [13, с. 284]. В. Степанков вважає, що зрада кримського хана під Зборовом не дала можливості гетьману реалізувати ці плани. Він змушений був підписати з поляками угоду, що передбачала надання автономії козацькій Україні лише в складі Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств [13, с. 284].

Багато хто з науковців не обійшли увагою політичного статусу Б. Хмельницького на міжнародній арені. Так В. Степанков доводить, що від часу Батозької перемоги й до укладення весною 1654 року договору з Росією, ні де-юре, ні де-факто гетьман не підлягав владі польського короля, хоча, з політичних міркувань, у листі до нього і до представників політичної еліти Речі Посполитої визнавав його своїм сюзереном [13, с. 302]. Натомість Я. Федорук зазначає, що до 1654 року Б. Хмельницький де-юре не був незалежним правителем, а підданим польського короля [4, с. 405]. К. Коссаржецький називає Б. Хмельницького видатним гетьманом та однозначно стверджує, що після Переяславської ради 1654 року Московський цар став зверхником козаків [7, с. 549].

Варто зауважити, що, практично, кожна досліджувана тема наукового збірника вміщує ґрунтовні історіографічні здобутки з проблем Національної революції середини XVII ст. Цінною є характеристика В. Степанковим еволюції польської історіографічної думки від концепції «домової війни» до боротьби українців за свою

незалежність, в епіцентрі якої знаходиться постать Б. Хмельницького. Науковець засвідчив, що польські вчені довгий історіографічний час зображували гетьмана стихійним керівником внутрішнього конфлікту, керівником повсталих т.зв. холопів чи схизматів, які підняли черговий бунт проти своїх законних володарів – шляхти. Лише з 90-х років XX ст., у польській історіографії окреслилася тенденція до переосмислення окремих постулатів концепції «домової війни». Зокрема, сучасні польські дослідники З. Вуйцик та В. Серчик визнають факт появи в Б. Хмельницького концепції «незалежної України» [12, с. 381]. Хоча, польський дослідник Я. Качмарчик зображує гетьмана лише виразником і захисником інтересів козацтва, а не проводирем національних змагань українців [12, с. 381].

В. Степанков також усебічно проаналізував праці В. Липинського «Станіслав Михайло Кричевський» та «Україна на переломі. 1627–1659». Зокрема, багато уваги автор наукової розвідки приділив теоретичним питанням історіографічного образу Б. Хмельницького, якого В. Липинський описав як талановитого державотворця, національного предводителя та фундатора українського монархізму [14].

Порівняльний історіографічний характер має стаття В. Брехуненка. Учений, зокрема, застеріг, що напередодні 350-річчя Переяславської ради 1654 року в російській та, в окремих випадках, українській історіографії відбулася небезпечна спроба реанімувати теорію «єдиного православного народу», яка нібито й визначала сутність політики Б. Хмельницького щодо Москви [3, с. 336].

Не менш важливим є ґрунтовний аналіз Я. Федоруком історико-правових досліджень кінця XIX – початку 50-х рр. XX ст. стосовно українсько-московської угоди, де розглядається спектр політичних мотивів кроку Б. Хмельницького щодо Москви та визначається юридичний статус України після Переяслава 1654 року. Історик визначив основні центри досліджуваної проблеми в царській Росії, указав на суперечливу, а іноді й полярну інтерпретацію дій гетьмана російською та українською історіографією зазначеного періоду [4].

В. Брехуненко зацентрував на якісно нових рисах історіографічного образу гетьмана. Учений продемонстрував розуміння Б. Хмельницьким спадковості української історії від княжих часів; усвідомлення ним територіальних меж Київської Русі та українських етнічних земель; увеленість у тому, що саме Гетьманщина, а не Москва, є спадкоємицею Київської Русі. Полемізуючи з російським істориком Б. Флорєю, В. Брехуненко навів слова гетьмана, який у розмові з російським послом Г. Унковським наголошував на колишньому підпорядкуванні московських земель Києву, підкреслював, що власна державотворча традиція Московії значно молодша [3, с. 344].

На сторінках наукового видання проаналізовано суперечливий образ Б. Хмельницького, складений ще його сучасниками. Наприклад, В. Степанков, покликаючись на віднайдений Ю. Мициком документ, довів, що українці на початку повстання визнавали Б. Хмельницького своїм визволителем, «новим Мойсеєм, котрий звільнить їх від лядської неволі» [12, с. 403], називали його «батьком Батьківщини і спасителем» [3, с. 265]. Історик стверджує, що таке відношення до

постаті гетьмана було й на західноукраїнських землях, під час походу козацького війська восени 1648 року [12, с. 397]. Б. Хмельницький, у свою чергу, сприяв та підтримував серед українського населення власний ідеалізований образ визволителя від соціальної та релігійної несправедливості. Наприклад, беручи в облогу Львів, він попереджав православних міщан, аби під час штурму ховалися в церкви, щоб уникнути можливих розправ. Прибувши до Замостя, гетьман розіслав у різні сторони підрозділи, заборонивши їм «палити і вбивати» [12, с. 413].

В. Степанков наголосив на чинниках, які згодом сприяли переміні ставлення сучасників до постаті Б. Хмельницького, більше того – утворенню старшинської та козацької опозиції до гетьмана та його політики. Наприклад, траплялися випадки, коли татари, союзники козаків, брали українців у ясир, навіть у присутності козаків. Як результат, у свідомості значної частини населення утверджувалося переконання, що винуватцем трагедії є Б. Хмельницький, на голову якого посилалися прокляття [13, с. 286].

Дещо полярним від попереднього історіографічний образ гетьмана стає після підписання ним Зборівського миру з Польщею в серпні 1649 року, що призвело, власне, до утворення старшинської опозиції. В. Степанков називає представників радикального угруповання старшин, які були незадоволені умовами Зборівського договору й відкрито звинувачували Б. Хмельницького в «зраді», зокрема, це – полковники Данило Нечай, Кривоносенко, Мартин Небаба, Лук'ян Мозиря та ін. З тих пір гетьман мав рахуватися із впливовою старшинською опозицією [13, с. 287].

Цікавим фактом, який наводить В. Степанков, є похід простих козаків і т.зв. «випищиків» – осіб, які не потрапили до козацького реєстру, до гетьманської столиці Чигирин. Відбулася зустріч учасників ходи з гетьманом, де козаки докоряли Хмельницькому, що той «замирився з польським королем без їхньої військової ради» та погрожували обрати на його місце когось іншого [13, с. 288]. Успішне розв'язання подібних внутрішніх проблем, на думку В. Степанкова, є результатом гнучкості гетьмана, його вміння лавірувати серед інтересів різних соціальних груп українського суспільства. Зокрема, він пішов на поступки показаним, дозволивши значній частині «випищиків» залишитися у війську в офіційному статусі обозних та джур козаків [13, с. 288].

Проте докорами та висловленням недовіри до особи гетьмана за підписаний мир з поляками не обійшлося. У лютому 1650 року на Запорозькій Січі спалахнуло антигетьманське повстання під проводом Якова Худолія. Відповідною була й реакція гетьмана – не втішні слова та аргументи переконань, а сила законної гетьманської зброї. Виступ було жорстко придушено, Худолія заарештовано й страчено [13, с. 290]. Отже, з історичних джерел зрозуміло, що як тільки Хмельницький бачив найменшу загрозу своїй владі, він діяв рішуче та безжалісно.

Подібною була доля бунтівників, які порушували гетьманські універсали та наважувався розправлятися з шляхтою, котра, за умовами Зборівського договору, поверталася до своїх маєтків. Зокрема, у Києві на очах у А. Киселя стратили п'ять організаторів виступу в

Кальнику. Попередження за «свавілля» отримав й Д. Нечай, хоча король вимагав від Б. Хмельницького скарати полковника «на горло» [13, с. 290].

У таборі тих, хто великою мірою не поділяв політики Б. Хмельницького щодо замирення з поляками, був й полковник І. Богун. В. Степанков наводить відомості з історичних джерел, що саме І. Богун у вересні 1650 року зорганізував 16 тис. покозачених осіб, з якими вирушив до Києва. Вони захопили переправи через Дніпро й упродовж тижня контролювали місто та його околиці, розправляючись із шляхтою. В. Степанков проаналізував і указав, з якою рішучістю діяв Б. Хмельницький, довідавшись про це повстання. Гетьман надіслав київський полк для його придушення та видав універсал, у якому дозволив шляхті разом із козацькими полковниками карати бунтівників смертю [13, с. 294].

Нещадно відреагував гетьман й на дії корсунського екс-полковника Л. Мозирі, який, зібравши полкову раду, вимагав припинити випускати козаків із реєстру. «Дістануться й голови, якщо не припинять випусків» – таке попередження надіслала полкова рада до Чигирини. Згодом Л. Мозиря був схоплений й страчений у тому ж Чигирині 29 грудня 1651 року [13, с. 300].

В. Степанков засвідчує, що активні виступи проти гетьманської політики та намагання усунути його від влади відбувалися до травня 1652 року. Лише перемога козацького війська під Батогом скасувала умови Білоцерківського договору та зменшила соціально-політичну напругу.

В. Степанков проаналізував документи про високий патріотизм та відданість Б. Хмельницького православ'ю. Зокрема, у листі до волинської шляхти він писав: «мила нам наша батьківська земля, але природжена віра мусить бути миліша, за неї ми завжди умирали охоче» [12, с. 388]. В. Брехуненко спостеріг, що прапор боротьби за православну віру Б. Хмельницький широко використовував у внутрішній політиці та в дипломатичних заходах на різних напрямках – від Молдови й Трансільванії до Литви та Швеції [3, с. 354].

В. Степанков документально змальовує образ Б. Хмельницького як наполегливого захисника українського населення та православної церкви від свавілля, грабежу, розбою, убивств тощо. Дослідник демонструє документ, у якому гетьман визнає, що «своїх від наїздів і шарпанини не чим іншим, тільки мечем приборкую, щоб вже більше це (кровопролиття) не повторилося» [12, с. 412]. Відомо й те, як М. Кривоніс, який проігнорував гетьманську сувору заборону «свавілля чинити, міста палити й руйнувати», був прикований за це до гармати, а деякі його старшини були страчені [12, с. 413]. Промовистими, стосовно полководницької харизми гетьмана, є свідчення мемуариста та майбутнього бургомистра Львова С. Кушевича, які виокремлює С. Степанков: «Цими днями минали Львів і свіжі полки Хмельницького, йдучи до нього під Замостя, однак не чинили ніякої шкоди, маючи заборону Хмельницького. Коли б така дисципліна та була б у нашому коронному війську» [12, с. 413].

Нерідко міщани, щоб уникнути погрому, зверталися по захист до Хмельницького, але, як правило, отримували очікуване охоронне підтвердження. Наприклад, жителі Меджибожа здали місто М. Кривоносу лише після отримання ними охоронного універсалу від гетьмана [13, с. 273].

Отже, історіографічний образ Б. Хмельницького, представлений у періодичному науковому виданні «Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)» є відображенням різних аспектів його діяльності – від військово-політичного до повсякденного життя. Водночас, на шпальтах наукового видання, сучасна українська історіографія, яка базується на державницькій традиції, спонукувана достойно реагувати на окремі політизовані інсинуації стосовно відсутності державотворчої мети в Б. Хмельницького та тодішньої української еліти.

Список використаних джерел

1. Степанков В. Між Москвою і Стамбулом: чи існувала проблема вибору протекції у 1648–1654 рр.? / В. Степанков // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – 2004. – 4. – С.223–236.
2. Гурбик А. Дипломатична місія А. Ждановича 1650 р. до Стамбула в контексті набуття Україною османського протекторату / А. Гурбик // Там само. – 2010. – 9. – С.66–92.
3. Брехуненко В. Під «високу царську руку» чи під номінальну зверхність царя: ще раз ad fontes / В. Брехуненко // Там само. – 2005. – 5. – С.335–358.
4. Федорук Я. Українсько-московська угода 1654 р. в історико-правових дослідженнях кінця XIX – початку 50-х рр. XX ст. / Я. Федорук // Там само. – 2004. – 4. – С.402–437.
5. Чухліб Т. «Цісар Турецький дозволяє Козацькому Війську та його державі плавати по Чорному морю...»: політичні відносини українських гетьманів з султаном Мегмедом IV Авджи / Т. Чухліб // Там само. – 2010. – 9. – С.93–135.
6. Байдаус Э. Штрихи к политическому портрету Б. Хмельницкого в контексте молдавско-украинских отношений (1648–53 гг.) / Э. Байдаус // Там само. – 2000. – 1. – С.197–206.
7. Коссаржецький К. Джерела архіву Радзивілів (АГАД) про стосунки князя Богуслава Радзивіла з козацькою Україною в 1655–1669 роках / К. Коссаржецький // Там само. – 2006. – 6. – С.548–568.
8. Гурбик А. Похід військ Раднотської коаліції на Варшаву та повернення на Україну (1657 рік) / А. Гурбик // Там само. – 2006. – 6. – С.281–307.
9. Заборовский Л. Последний шанс умиротворения: переговоры Б. А. Репнина во Львове 1653 г. / Л. Заборовский // Там само. – 2000. – 1. – С.238–244.
10. Горобець В. Між Кам'янцем і Озерною: українська зовнішня політика другої половини 1655 року в контексті геополітичних перегруповань у Центрально-Східній Європі / В. Горобець // Там само. – 2000. – 1. – С.245–271.
11. Гурбик А. Українське військо у війні Раднотської коаліції проти Польщі: від Кракова до Бреста / А. Гурбик // Там само. – 2005. – 5. – С.315–334.
12. Степанков В. 1648 рік: початок Української революції чи «домової війни» в Речі Посполитій? / В. Степанков // Там само. – 2003. – 3. – С.371–416.
13. Степанков В. Селянська війна 1648 – першої половини 1652 років: основні події, періодизація, особливості, наслідки / В. Степанков // Там само. – 2005. – 5. – С.263–314.
14. Степанков В. Формування нової концепції української революції XVII ст. (праці В'ячеслава Липинського «Станіслав Михайло Кричевський» та «Україна на переломі. 1627–1659») / В. Степанков // Там само. – 2000. – 1. – С.272–284.

References

1. Stepankov V. Mizh Moskvoyu I Stambulom: chy isnuvala problema vyboru protedtsii u 1648–1654 rr.? / V. Stepankov // Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi (z naidavnishykh chasiv do kintsya XVIII st.). – 2004. – 4. – S.223–236.
2. Hurbyk A. Dyplomatychna misiya A. Zhdanovycha 1650 r. do Stambula v konteksti nabuttya Ukrainoyu osmanskoho protektoratu / A. Hurbyk // Tam samo. – 2010. – 9. – S.66–92.
3. Brekhunencko V. Pid «vysoku tsarsku ruku» chy pid nominalnu zverkhnist tsarya: shche raz ad fonts / V. Brekhunencko // Tam samo. – 2005. – 5. – S.335–358.
4. Fedoruk Ya. Ukrainsko-moskovska uhoda 1654 r. v istoryko-pravovykh doslidzhennyakh kintsya XIX – pochatku 50–kh rr. XX st. / Ya. Fedoruk // Tam samo. – 2004. – 4. – S.402–437.

5. Chukhlib T. «Tisar Turetsky dozvolayae Kozatskomu Viisku ta Yoho derzhavi plavaty po Chornomu moru...»: politychni vidnosny ukrainykh hetmaniv z sultanom Mehmedom IV Avdzhly / T. Chukhlib // Tam samo. – 2010. – 9. – S.93–135.

6. Baidaus E. Shchtrikhi k politicheskomyu portretu B. Khmel'nitskoho v kontekste moldavsko-ukrainykh odnoshenii (1648–53 rr.) / E. Baidaus // Tam samo. – 2000. – 1. – S.197–206.

7. Kossarzhetsky K. Dzhherela arkhivu Radzyviliv (AHAD) pro stosunki knyazy Bohuslava Radzyvyla z kozatskoyu Ukrainoyu v 1655–1669 rokakh / K. Kossarzhetsky // Tam samo. – 2006. – 6. – S.548–568.

8. Hurbyk A. Pokhid viisk Radnotskoi koalitsii na Varshavu ta povnennya na Ukrainu (1657 rik) / A. Hurbyk // Tam samo. – 2006. – 6. – S.281–307.

9. Zaborovskii L. Poslednii shans umirotvorennya: perehovory B. A. Repnina vo Lvove 1653 r. / L. Zaborovskii // Tam samo. – 2000. – 1. – S.238–244.

10. Horobets V. Mizh Kamyantsem I. Ozernoyu: urainska zovnishnya polityka druhoi polovyny 1655 roku v konteksti heopolitychnykh peregrupuvan u Tsentralno-Skhidnii Yevropi / V. Horobets // Tam samo. – 2000. – 1. – S.245–271.

11. Hurbyk A. Ukrainske viisko u viini Radnotskoi koalitsii proty Polshchi: vid Krakova do Bresta / A. Hurbyk // Tam samo. – 2005. – 5. – S.315–334.

12. Stepankov V. 1648 rik : pochatok Ukrainy revolyutsii chy «domovoi viiny» v Rechi Pospolytii? / V. Stepankov // Tam samo. – 2003. – 3. – S.371–416.

13. Stepankov V. Selyanska viina 1648 – pershoi polovyny 1652 rokiv: osnovni podii, periodyzatsiya, osoblyvosti, naslidky / V. Stepankov // Tam samo. – 2005. – 5. – S.263–314.

14. Stepankov V. Formuvannya novoi kontseptsii ukrainskoi revolyutsii XVII st. (pratsi Vyacheslava Lypynskoho «Stanislav Mykhailo Krychevskyi» ta «Ukraina na perelomi. 1627–1659») / V. Stepankov // Tam samo. – 2000. – 1. – S.272–284.

Stepanchuk Y. S., doctoral candidate of National University of Cherkasy (Ukraine, Cherkasy), iiepp@ukr.net

The historiographical image of Bohdan Khmel'nitsky on the pages of the scientific publication «Ukraine in the central eastern part of Europe (from the earliest times till the end of XVIII century)»

The article analyses the historiographical image of Bohdan Khmel'nitsky which is on the columns of scientific publication «Ukraine in the central eastern part of Europe (from the ancient times to the end of the XVIIIth century)». The comparative analysis of the versatile conclusions of modern domestic and foreign experts on the causes and consequences of Hetman's military-political relations with Russia, Crimea, Moldova, Transylvania, Turkey, Sweden has been analyzed and implemented comprehensively. The historiographical image of hetman as a state-builder, politician, ruler, as well as personality is highlighted.

Keywords: Bohdan Khmel'nitsky, Hetman of Ukraine, historiographical image, Ukrainian Revolution, Cossacks State, Rich Pospolyta, Radnotsky coalition, Cossack foreman.

* * *

УДК 30/32(477.54)«1945/1955»

Фролов С. В.,
кандидат історичних наук, старший викладач
кафедри філософії та суспільних наук,
Харківська державна зооветеринарна академія
(Україна, Харків), kaf_fsn@hdzva.edu.ua

Приходько Т. М.,
кандидат історичних наук, завідувач кафедри
філософії та суспільних наук,
Харківська державна зооветеринарна академія
(Україна, Харків), tnpvet2015@ukr.net

КАФЕДРА СУСПІЛЬНИХ НАУК ХАРКІВСЬКОГО ВЕТЕРИНАРНОГО ІНСТИТУТУ В ПЕРШЕ ПОВОЄННЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ (1945–1955 РР.)

Досліджено розвиток кафедри суспільних наук Харківського ветеринарного інституту у перше повоєнне десятиліття, період на який прийшовся апофеоз тоталітарного режиму та культ особи Й. Сталіна. Проаналізовано навчально-методичну та наукову діяльність викладачів кафедри, основні напрями наукових праць. Досліджено розвиток суспільних наук у конкретний час, пов'язаний

з початком «холодної війни», яка вплинула на розвиток суспільних наук у СРСР та інших країнах. Але, саме у цей час, вдалося відновити матеріально-технічну базу вищих навчальних закладів, налагодити навчально-методичну і наукову роботу. У статті з'ясована конкретна роль сталінізму в організації наступу на інакюдство, пошуку «внутрішніх ворогів», боротьбу з космополітизмом на матеріалах діяльності кафедри суспільних наук Харківського ветеринарного інституту. Виявлено, що ідеологічні кампанії 40–50-х рр. XX ст. вплинули на розвиток суспільних наук і історичної зокрема та негативно відобразилися на діяльності харківських суспільствознавців та істориків.

Ключові слова: суспільні науки, тоталітаризм, культ особи, «холодна війна», космополітизм.

Перше повоєнне десятиліття – складний, суперечливий період розвитку української науки в суспільно-політичних реаліях радянської дійсності 40–50-х рр. XX ст. Це був час, коли країна підіймалась з руїн, загоувала рани, нанесені війною. Потроху відновлювалась навчальна та матеріальна база вищих шкіл, кафедри комплектувались науково-педагогічними кадрами. Але, саме у досліджуваний період відбулося становлення нової системи партійно-радянського керівництва наукою. Свого апофеозу досяг культ особи Й. Сталіна, відбулось посилення тоталітарного режиму, що наклало серйозний відбиток на розвиток науки. Всі ці процеси вплинули на діяльність кафедри суспільних наук Харківського ветеринарного інституту (сучасна назва Харківська державна зооветеринарна академія).

Історіографія досліджуваної теми доволі обмежена. Незважаючи на те, що загальні відомості про історію кафедри суспільних наук Харківського ветеринарного інституту і діяльність її викладачів висвітлювались у ряді публікацій, головним чином присвячених ювілейним подіям [1; 2; 3], вона потребує подальшого детального вивчення.

Мета дослідження – проаналізувати діяльність кафедри суспільних наук Харківського ветеринарного інституту в один із найскладніших часів розвитку країни у XX ст.

Після звільнення м. Харкова від німецько-фашистських загарбників Харківський ветеринарний інститут одним із перших серед вищих навчальних закладів відновив свою роботу 23 серпня 1943 року. Як видно зі штатного формуляру професорсько-викладацького складу, у 1944/1945 навчальному році у ХВІ налічувалось 23 кафедри, серед них об'єднана кафедра марксизму-ленінізму і політекономії [4, арк. 4]. Тяжким випробуванням для ХВІ стала друга світова війна. Частина персоналу, цінне обладнання і майно були евакуйовані до міста Фрунзе, де інститут, керований на той час В. А. Телегіним, діяв як факультет Киргизького сільськогосподарського інституту. Під час окупації міста, частина приміщень була повністю спалена, зруйнована, частина – напівзруйнована, майно і обладнання пограбовані або знищені. Найбільш важкою втраатою стала цінна фундаментальна бібліотека, спалена окупантами [5, с. 22].

Свою роботу кафедра марксизму-ленінізму будувала відповідно до вимог постанов ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б) У з ідеологічних питань, робот Й. Сталіна «Марксизм і питання мовознавства» та ін. У лекціях викладачі кафедри «підкреслювали переваги соціалістичного суспільства і державного ладу, роз'яснювали студентам роль та значення СРСР як оплоту миру, демократії і соціалізму» [6, арк. 3–4]. Від викладачів вимагали вести на лекціях «нешадну боротьбу проти плазування перед розтлінною буржуазною культурою Заходу,